

UMRANDAN UYGARLIĞA KÜLTÜRDEN İRFANA: CEMİL MERİÇ

Doç. Dr. Mustafa KAYA*

Öz

Çağdaş Türk düşüncesinde tarihten sosyolojiye, teolojiden felsefeye, uluslararası ilişkilerden kültür araştırmaları ve sanat tarihine kadar pek çok alanda medeniyet ve kültür eksenli, pek çok araştırma, yazı ve teori ortaya atılmış ve tartışılmıştır. Türk düşünce tarihinde her kesimden aydının kaleme sarılıp bir şeyler söylediği bu kavramlar üzerine bir şeyler söyleme ihtiyacı duyan düşünürlerden biri de Cemil Meriç'tir. Meriç, sadece kültür ve medeniyet kavramlarıyla değil Batı'nın zihnimize zerk ettiği bütün kavramlarla problemlidir. Batı'nın zihnimizi felce uğrattığı bu kavramlar dünyasıyla hesaplaşmadan atılacak her adım kesintiye uğrayacağını düşünen Meriç, kültür ve uygarlık kavramları yerine Doğu'nun "umran" ve "irfan"ında karar kılar ve adeta bu ölü kavramları yeniden diriltir. Bu makalede Meriç'in eserlerinde ele aldığı, medeniyet-umran, kültür-irfan kavram çiftleri üzerinde durulacak, bu kavramlara yüklediği özel anlamlar saptanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Batı İdeolojisi, Medeniyet, Kültür, Umran, İrfan.

From Prosperity To Civilization From Culture To Wisdom:

Cemil Meriç

Abstract

In modern Turkish thought many studies, writings and theories have been brought forward and discussed in many fields from history to sociology, from theology to philosophy, from international relations to cultural studies and art history. Cemil Meriç is one of the thinkers who need to say something about these concepts in the history of Turkish thought on which intellectuals from all walks of life embraced and said something. Not only with the concepts of culture and civilization, Meriç has problems with all the concepts that the West infuses into our minds. Meriç who thinks that every step to be taken without coming to terms with this world of concepts that paralyzes our mind by the West, he decides on the "hope" and "wisdom" of the East instead of the concepts of culture and civilization and almost resurrects these dead concepts. In this

* Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü,
mustafakaya1976@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3660-2532.

article the concept pairs such as civilization-prosperity, culture-wisdom which Meriç dealt with in his works will be focused and tried to determine the special meanings he attributed to these concepts.

Keywords: Western Ideology, Civilization, Culture, Prosperity, Wisdom.

Giriş

Çoğu kişi karşılaştığı problemlerin sadece kendi çağına özgü olduğunu ve yeni ortaya çıktığını düşünür. Bu içinde yaşadığımız çağın bir özelliğidir. İçinde yaşadığımız çağ, popüler kültür aracılığıyla bizleri magazinsel düşünmeye ve yazmaya sevk etmektedir. Ancak magazinsel bir şekilde düşünmek ve üretmek, doğası gereği, bilginin hızlı tüketilmesine ve unutkanlığa yol açmaktadır. Bu nedenle önceden aydınların tartışmış olduğu pek çok konu yeni ortaya çıkmış gibi algılanmaktadır. Düşünce tarihini iyi bilenler için sorunların geçmişe doğru uzanan bir çizgisi vardır. Geçmişte de kültür ve medeniyetin neliğine dair görüşler ortaya konulmuştur. Dolayısıyla geçmişte aydınlarımızın üzerine yazdığı kültür ve medeniyet gibi konularda onların görüşlerini gündeme getirmek, değerlendirmelerini kavramak, tavsiyelerine kulak vermek, şimdi ve gelecekte yapılacak tartışmalara da ışık tutacaktır.

Cemil Meriç, çalıştığı bir konu üzerinde yoğunlaştığı zaman, o konunun temel kavram ve terimleri için hemen sözlük ve ansiklopedilere başvurur. Bu kavramların sözlükteki anlamlarına ve ansiklopedilerdeki açıklamalarına yer verir. O, yazılarında okuduğu Batılı, Doğulu ve yerli yazarlardan, düşünürlerden alıntılar yapar, zaman zaman onları eleştirir ve sonra da kendi düşüncelerini aktarır. Kitaplar, kütüphaneler onun vazgeçilmez uğrak yerleridir.¹

Bir “hakikat arayıcısı” olarak hemen her şeyi sorgulayan Meriç, diline doladığı ve öğrendiği her kavramı sorgu sandalyesine oturtur.² Sözlükler ve ansiklopedilerden hareketle sorgu sandalyesine oturttuğu bu kavramlardan ikisi “medeniyet” ve “kültürdür”. Meriç’e göre medeniyet, muhtevası “çağdan çağa, ülkeden ülkeye, yazardan yazara değişen kaypak ve karanlık”³ bir kelimedir ve bu kelime daima bir başka kelime ile beraberdir: Kültür.

Meriç’e göre kültür de tıpkı medeniyet mefhumu gibi kaypaktır, çünkü unsurları sonsuz olduğu için tahlil etmek mümkün değildir. Kültürü tanımlamanın ne kadar zor olduğu konusunda Lawrence Lowell’in şu sözlerine katıldığını da vurgular: “Dünyada kültürden daha kaypak bir mefhum tanımlıyorum. (...) Tasvir edemezsiniz, çünkü bir yerde durmaz. Manasını kelimelerle belirtmeye kalkıştınız mı, elinizle havayı tutmuş gibi olursunuz. Bakarsınız ki her yerde hava var, ama avuçlarınız boş.”⁴

Meriç *Kültürden İrfana* adlı eserine kültürün tanımıyla daha doğrusu tanımsızlığıyla başlar. Kültürün yüz altmış bir tanımı olduğunu söyleyen Meriç, 39 sayfa süren açıklamalarıyla kültürün ne kadar kaypak ve muğlak bir

¹ İshak Yetiş, “Kültürden İrfana”, *Hece Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 157, Ocak 2010, s. 373.

² Şaban Sağlık, “Cemil Meriç Düşüncesinin Anahtar Kavramları”, *Hece Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 157, Ocak 2010, s. 263.

³ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 81.

⁴ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 31.

kelime olduğunu ortaya koyar. “Tarımdan, idmana, balıkçılıktan medeniyete kadar akla gelen ve gelmeyen düzinelerce mana. Kelime değil, bukalemun”dur adeta. Bir konferansında ise yüz altmış bir manası olan bir kelimenin aslında tam anlamıyla hiçbir manası olmadığını belirtir.⁵

Meriç’e göre kültür ve medeniyet Avrupa’nın şuurumuzu felce uğrattığı iki kelimedir. İrfanını ve umranını bilmeyen Avrupa hayranı Türk düşünürleri *irfan* kavramından vazgeçip *kültür*; *umran* kavramını atıp yerine *medeniyet* kavramını benimsemişlerdir.⁶

Umran ve irfan, Cemil Meriç’in en çok kullandığı ve sevdiği iki kelimedir. Unutulmuş bu iki kelime üzerinde o kadar çok durmuştur ki, adeta bu ölü kelimeleri yeniden diriltmiştir. Uygarlık ve kültür yerine bu iki kelimeyi, başka bir ifadeyle bu iki dünyayı teklif etmiştir.⁷

Bu çalışmada Meriç’in eserlerindeki medeniyet, uygarlık, umran, kültür ve irfan kavramları üzerinde durulacak, Meriç’in bu kavramlara yüklediği özel anlamlar saptanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Meriç’in özellikle *Umrandan Uygarlığa ve Kültürden İrfana* adlı eserleri üzerinde yoğunlaşılacaktır.

1. Umrandan Uygarlığa

Meriç’in temel problemi medeniyettir. Ona göre medeniyet ve kültür kavramlarını anlamak istiyorsak onları farklı bir zeminde, tarih zemininde tartışmamız gerekmektedir. Geçmiş ve bugünü birbirlerine bağlayan şey medeniyet ve kültürdür. O halde medeniyeti tarih ilminin bir konusu yapmak ve onu zaman içinde görmek, zaman içindeki serüvenini izlemek gerekmektedir. O, medeniyet konusunda çoğulcudur. Ona göre tek bir medeniyet yoktur, medeniyetler vardır. Her medeniyet ayrı bir renk ayrı bir güzellik, hakikate dair özgün bir anlatıdır.

Meriç’e göre tarih bize çok sayıda toplum ve bunların meydana getirdiği medeniyet bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle medeniyet sorununun önünde duran en ciddi problemin Batılılaşma problemi olduğunu düşünür. O, aslında Batı’ya değil Batılılaşma ideolojisine karşıdır. Çünkü Batılılaşma ideolojisi, diğer medeniyetleri yok sayıp küçümseyerek kendini merkeze almakta ve bundan bir kültür ideolojisi üretmektedir.⁸

Meriç, Batı dışında da kültürel zenginliklerin bulunduğunu göstermeye çalışır. Bu nedenle ilk olarak Hint, Çin ve daha sonra Türk ve İslam kültürüne yönelir. Ona göre medeniyetleri birbirinden mutlak anlamda uzak ve ilişkisiz varlıklar olarak görmemek gerekir. Onlar birbirini etkiler. Bu etkileme kolonileştirme, aşılama ve faydalanma gibi üç yoldan olur. Bunlardan ikisi tarihte örneklerine sıkça rastlanan ve medeniyetlerin birbirine zarar verdiği tehlikeli yollardır. Faydalanma ise bir medeniyetin diğerleriyle alışverişe geçmesi, kendi bünyesine uygun unsurları alıntılması, benimsemesi, hazmetmesi yoludur.⁹

⁵ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 304.

⁶ Meriç, *a.g.e.*, s. 305.

⁷ Cemal Fedayi, “Cemil Meriç: Kültürden İrfana”, *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, Sayı: 22, Ankara 2006, s. 146.

⁸ Mehmet Evkuran, “Aklın Vicdana Dokunuşudur! -Umrandan Uygarlığa Kitabının Tanıtımı ve Şerh Mahiyetinde Bir Çalışma-”, *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, Sayı: 22, Ankara 2006, s. 163.

⁹ “A.g.m.”, s. 178.

“Medeniyetler üç yoldan aktarılabilir: Kolonileştirme yoluyla. Fenikeliler Kartaca’ya Yunanlılar Sicilya’ya ve İngilizler Kuzey Amerika’ya, Avustralya ve Yeni Zelanda’ya kültürlerini böyle yaymışlardır. Aşılıyarak. Bu tehlikeli bir yoldur. Çünkü aşu her zaman tutmayabilir, tutsa da gövdeyi felce uğratar. Boy atan, meyve veren yeni kültürdür. Helenleşen İskenderiye, Mısır ağacına yapılan böyle bir kültür aşısıydı. Faydalanmayla. Bir kültür kendi değerlerini inşa ederken başka bir kültürden malzeme alır. Bu tür iktibaslar daha çok ilim ve teknoloji alanında geçerlidir. Yabancı bir medeniyetten, sadece besleyici malzeme olarak, dini, ahlaki, felsefi, içtimai unsurlar alınabilir. Hint böyle yapmıştır.”¹⁰

Kısa makalelerden oluşan *Umrandan Uygarlığa* adlı eserinde Meriç, medeniyet, kültür ve ideoloji kavramlarını merkeze almakta ve özellikle medeniyetin kültürle olan ilişkisini irdelemektedir. Kitaba da adını veren “*Umrandan Uygarlığa*” adlı bölümde Meriç, medeniyet kavramının Batı dünyasında ve bizdeki köklerini ve anlam sahasını araştırmaktadır.

Cemil Meriç, “*muhtevası çağdan çağa, ülkeden ülkeye, yazardan yazara değişen kaypak ve karanlık bir kelime*” olarak tanımladığı “*civilisation*”un Batı aydınının iki yüzyıldır sabit bir tanımlamaya hapsedemediği uçarı bir mefhum olduğunu söyler. 17. yüzyıla kadara Batı medeniliği, zerafeti ve çeşliliği ifade etmek için “*police*” kavramını kullanmıştır. Sonraki dönemlerde zaptiye anlamına gelen bu kavram, terk edilmiş ve yerine “*civilisation*” kelimesi geçmiştir. Aydınlanma çağının umutlarını, bu kelime ifade etmeye ve terakki inancını bayraklaştırmaya başlamıştır. İnsanlık düşe kalka ilerleyen bir kervan olarak görülmüş ve medeniyet dünyaya yayıldıkça, savaşlar başta olmak üzere tüm kötülüklerin ortadan kaldırılacağı düşünülmüştür.¹¹

Medeniyet gerçekten zorlu bir kelimedir. Meriç’e göre buna bir de zihin karışıklığı eklenince ortalık daha da bulanıklaşmaktadır. Batılı düşünürler kendi dışlarında farklı medeniyetler bulunduğunu bilirler. Ancak üstünlüğün verdiği sarhoşluk ve şımarıklıkla gerçeğin üstünü örttüler. Bunu da medeniyet kelimesine ilerleme unsurunu katarak yaptılar. Yine bunu Batı medeniyetini en üstün medeniyet, ilerlemenin zirvesi olduğunu anlatmak için yaptılar. Bu anlayış öylesine doğallaştı ki zamanla medeniyet denildiğinde Batı Avrupa anlaşılmaya başlandı.¹²

Türk aydınları *civilisation* kavramını, tam karşılığını bulamadıkları için tanımlarla aktarmışlardır. Hepsinin uzlaştığı husus, medeniyetin insanlık için bir olgunluk, ilerleme, kültür sahibi olmayı ifade ettiği ve insanlık için vazgeçilmez olduğudur.

Meriç’e göre Tanzimat’tan itibaren düşünce hayatımıza giren *civilisation* kavramını bizde ilk kez Reşit Paşa dolaşıma sokar. Reşit Paşa, Paris’ten gönderdiği resmi yazılarda Türkçe karşılığını bulamadığı bu kavramı “*terbiye-i nas ve icray-ı nizamât*” (yani insanların terbiye edilmesi ve nizamların uygulanması) olarak tarif eder. Daha sonra dilimize şu meşhur kelimeyle girer: Medeniyet.¹³

¹⁰ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 109.

¹¹ Kadir Canatan, “Medeniyet Araştırmacısı ve Tasarımcısı Olarak Cemil Meriç’te Medeniyet Perspektifi”, *Hece Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 157, Ocak 2010, s. 48.

¹² Evkuran, “a.g.m.”, s. 174.

¹³ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 83.

Batı'nın *civilisation* kavramı önceleri medeniyet olarak çevrilirken, Cumhuriyet döneminde medeniyetin yanı sıra uygarlık kelimesini de kullananlar olmuştur.¹⁴ Meriç, *civilisation*'a karşılık uygarlık kelimesini önerenleri şiddetle eleştirmiştir: “Kaynaklarından kopan bir entelijensiyanın kaderi, bir mefhum hercümerci içinde boğulmak. Umrandan habersizdik, medeniyete de ısınamadık. İnsanlığın tekamül vetiresini ifade için kendimize layık bir kelime bulduk: Uygarlık. Mazisiz, muskisiz bir hilkat garibesi.”¹⁵

Medeniyet ve uygarlık kelimesi Meriç'e göre halk tarafından da pek benimsenmez. Avrupa'dan gelen her kavram gibi şüpheyle karşılanırlar. Maşeri vicdanı dile getiren yazarlardan Yenişehirli Avni onu, “*garaz-ı nefsanî*”, Mehmet Akif ise “*tek dişi kalmış canavar*” olarak tarif etmişlerdir. Kısacası medeniyet ve uygarlık kavramlarının halkın zihninde yaptığı çağrışım zenginlik, şımarıklık, düşman bir Avrupa, sefahat ve fuhşiyattan ibarettir.¹⁶

Cemil Meriç'e göre medeniyeti ilmi çerçevesine oturtan tek yazar Cevdet Paşa'dır. Paşa'ya göre medeniyet toplulukların hayatında bir aşamadır. Önce devletler kurulur, insanlar düşman korkusundan kurtulurlar. Sonra beşeri ihtiyaçlarını karşılamaya ve insani seviyelerini olgunlaştırmaya yönelirler. Yani medenileşirler. Anlaşıldığı üzere Cevdet Paşa'ya göre medeniyet insanlığın gelişiminde devletten sonra gelen ikinci aşamadır. Medeniyet belirli bir milletin malı değildir, aksine medeniyet diyar diyar dolaşan bir gelindir.¹⁷

Meriç, Cevdet Paşa'nın medeniyet anlayışındaki üstünlüğünden nereden geldiğini ise şöyle açıklamaktadır:

*“[Onun] çağdaşları birer aksisedaydılar. Avrupa irfanının aksisedası. Sığ ve köksüz bir irfan. Paşa'nın sesi kendi sesimizdi: Şark'ın sesi. Tarih'in esrarını, tarihçilerin en büyüğünden, tarihe “beşeri ilimlerin ilmi” haysiyeti kazandıran İbn Haldun'dan öğrenmişti Paşa. Bizce tek hatası oldu: Umran gibi kucaklayıcı bir kelimeyi medeniyet gibi müphem ve mazisiz bir lafza feda etmek.”*¹⁸

Meriç'e göre Türk aydını, Batılı dostları alınmasın diye hazinelerini gizlemeye çalışan bir zavallıdır. Hazinelerini gizlemeye çalışan aydın tipi, bir süre sonra hazinelerinin varlığını bile unutmuş ve düşman putlarını kutsamaya başlamıştır.¹⁹ Kısacası dev papağanlaşmıştır. Meriç, hüviyetini kaybeden ve irfanıyla alakasını kaybeden aydınları, bazen “*müstağrip*” bazen de “*Batı'nın yeniçerisi*” olarak nitelemiştir. Yine o, Tanzimat sonrası Türk aydınına özelliklerle

¹⁴ Doğan Özlem, kentlerde yaşayan insanların işlenmiş ve incelmış yaşama biçimlerinin, kırsal kesimde yaşayanların yontulmamışlıkları ve işlenmemişlikleri karşısında üstünlüğü önyargısı ifade etme üzere Batı'da kullanılan *civilisation* kavramının Türkçeye gönce Arapça şehir anlamına gelen medine sözcüğü ile bağlantılı olarak medeniyet şeklinde geçtiğini, daha sonra ise ilk yerleşik Türk kavmi olan Uygurlara atfen “*uygarlık*” teriminin kullanıldığını ifade eder. Bkz. Doğan Özlem, *Felsefe Yazıları*, Anahtar Kitaplar, İstanbul 1993, s. 111-112.

¹⁵ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 86.

¹⁶ A.e., s. 84.

¹⁷ A.e., s. 85.

¹⁸ A.e., s. 86.

¹⁹ A.e., s. 9.

şu üç konuda eleştirmiştir: Taklit, intihal ve tercüme.²⁰ Ona göre Türk aydınının, Avrupa karşısındaki aşağılık duygusundan kurtulmak için “*kendi irfan hazinelerine*” dönmesi gerekmektedir.²¹

Cemil Meriç, uygarlık ve medeniyet kavramlarına dair bütün bu tespitlerinden sonra kendi medeniyet anlayışının ilk ipucunu bize vermektedir. O, eserlerinin birçok yerinde İbn Haldun ve onun umran kavramından bahseder. Adeta bir İbn Haldun sevdalısıdır.²² Şarktan ve bizden biri olarak ona büyük değer verir ve böylece yerli bir aydın olduğunun en önemli işaretini bize sunar.²³

Meriç, *Umrandan Uygarlığa* da İbn Haldun hakkında “*kendi semasında tek yıldız*” başlıklı bir bölüm kaleme almıştır. Ona göre İbn Haldun Ortaçağ’ın kararlık gecesinde parlayan muhteşem ve münzevi bir yıldızdır. Onun kaleme aldığı *Mukaddime* de girdapları, mağaraları ve zirveleriyle çağları aydınlatan bir fecirdir.²⁴ *Mukaddime*’nin en önemli özelliği sosyal olayları ve değişimleri Tanrı’nın iradesi ya da toplum dışı güçlerle değil, yine sosyal nedenlere dayanarak açıklamasıdır.²⁵ Meriç, *Bu Ülke*’de *Mukaddime*’yi “*bulutları dağıtan bir rüzgar*”a benzeter.²⁶ Bu görüşlerini desteklemek için de Toynbee’den şu alıntıyı paylaşır: “*Mukaddime*’deki tarih felsefesi, nevinin en büyük eseri. Şimdiye kadar, hiçbir ülkede, hiçbir çağda, hiçbir insan zekası böyle bir eser yaratmamıştır.”²⁷

Cemil Meriç, üzerinde yürüyeceği düşünce eksenini bulduktan sonra İbn Haldun’un temel kavramları üzerinden bir medeniyet daha doğrusu “*umran*” analizine girer. Ona göre umran kelimesinde bir derinlik, bir kapsayıcılık vardır. Umran, sadece teknik bilgiyi değil, irfanı yani kültürü de anlatır. Bu içerikli ve sıcak kavramların terk edilerek önemli ayrıntıların uygarlık gibi dar bir kavrama sıkıştırılmış olma durumunun kısırlığından şikayetçidir.

İbn Haldun’un, *Mukaddime* ile, konusu “*beşeri umran*” olan bir ilim ve tarihi “*insan ilimlerin ilmi yaparak bir ihtilal gerçekleştirdiğini*” düşünen Meriç’e göre bu yeni ilmin iki anahtarı vardır: Umran ve asabiyet.²⁸

Umran, en geniş anlamda “*toplumsal hayat*”a karşılık gelir. Bu anlamıyla Batılı dillerdeki kültür ve medeniyet kavramının her ikisini de kapsar. Yani bir kavmin yaptıklarının ve yarattıklarının bütünü toplumsal ve dinsel düzen adetler ve inançlardır.²⁹ Umran tarihi ve insanı bütün olarak ifade eden bir ke-

²⁰ Güneş Çeğin, “Cemil Meriç ya da Entelektüel’in Mesleki Denklemi Olarak Eleştiri Temayülünü İkeleştirmek”, *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, Sayı: 22, Aralık 2006, s. 107.

²¹ Fedayi, “a.g.m.”, s. 147.

²² Bu sevdanın izlerine ilk kez 1974’te yayımlanan *Bu Ülke*’de karşılaşılır. İkinci karşılaşma ise aynı yıl yayımlanan *Umrandan Uygarlığa* adlı eserde gerçekleşir. III. Bölüm’ün ilk yazısı şu başlığı taşımaktadır: “*Kendi Semasında Tek Yıldız*.” Üçüncü karşılaşma 1984’te kaleme aldığı *Işık Doğudan Gelir* adlı eserindeki 6 sayfalık “*İbn Haldun ve...*” yazısıyla olur. Dördüncü ve son karşılaşma ise 1986’da *Kültürden İrfana* adlı eserinde gerçekleşecektir: “*Binbir Gece ve Mukaddime*.” Bkz. Düccane Cündioğlu, *Bir Mabad İççisi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 111-112.

²³ Canatan, “a.g.m.”, s. 48.

²⁴ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 139-140.

²⁵ Evkuran, “a.g.m.”, s. 180.

²⁶ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 230.

²⁷ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 139.

²⁸ A.e., s. 147.

²⁹ A.e., s. 147.

limerdir. Bu yönüyle de Avrupa'nın hiçbir zaman ve hiçbir kelimesiyle kucaklamadığı bir bütünü ifade eder. Ayrıca Meriç'e göre, İbn Haldun'da "temeddün" ile "umran" kavramları farklı şeyleri ifade eder. Umran, hem bedeviliği hem de hadariliği kucaklar. Ancak temeddün sadece şehir medeniyetini içine alır.³⁰

Umranın iki aşaması vardır: Bedevilik ve hadarilik. Bedevilik, badiye hayatıdır. Badiye, bedevilerin oturduğu ve dolaştığı her bölgedir: çöl, köy, kır hepsi. Badiyenin başka dillerde karşılığı yoktur. Hadariyet de kademe kademedir. Her toplumun kaderi, bedeviyetten hadariyete geçmektir. Bu inkişafın hareket ettirici kuvveti ise asabiyettir.³¹ Asabiyet sayesinde kabileler, başka kabileler üzerinde egemenlik kurarlar ve böylece devlet dediğimiz olgu ortaya çıkar. Devlet, şehirlerin gelişmesine hizmet eder. Şehirlerin gelişmesiyle ise zanaatlar, bilimler ve eğitim kurumları gelişir.³²

Medeniyeti geliştiren faktörler sadece asabiyet ve devlet gibi sosyal ve siyasal faktörler değildir. İktisat ve bunun da temeli olan coğrafya ve iklim de medeniyetin gelişmesindeki diğer faktörlerdir. Toplumların ihtiyaçları çeşitli ve aşamalıdır. Temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra, özellikle yerleşik hayata geçiş ve şehir hayatıyla birlikte ihtiyaçlar da bir artış göze çarpar. Toplumsal hayat, ekonomik hayatı canlandırır. Ekonomik hayatın ve refahın artmasıyla estetik ve bedii zevkler gelişir. Medeniyet ve devletin yürüyüşü birbirine etki eder. İbn Haldun'a göre devletlerin gelişimi de kişilerin hayatına benzer. Nasıl ki insanlar büyür, gelişir, yaşlanır ve ölürse, benzer şekilde devlet ve umran da aynı aşamalardan geçer.³³

Meriç tıpkı İbn Haldun gibi medeniyetlerin varlığına dair biyolojik görüşü benimser. Ona göre her medeniyetin bir ömrü vardır. Uzun ya da kısa, medeniyetler üzerlerine düşen görevi yerine getirdikten sonra kaçınılmaz olarak çökerler. Bu sanki bir alinyazısıdır. Ancak çöküşün de bir yarası vardır. Bir iki günde çökmez medeniyetler. Çöküş döneminin kendine özgü bir süreci, bu döneme özgü düşünceleri vardır. Yunan medeniyeti "güzel"in, Roma "hukuk"un, Çin "faydalı" olanın Hintliler hayal ve ile tasavvufun, Avrupa medeniyeti ise ilmin yaratıcısıdır. Medeniyetler görevleri sona erince tarih sahnesinden çekilirler.³⁴

Sonuç olarak Meriç, umran ve asabiyet gibi içerik bakımından yoğun ve bize daha sıcak kavramlar varken, düşünce dünyamızın uygarlık gibi dar bir kavrama sıkıştırılmasını eleştirir.

2. Kültürden İrfana

Kültürden İrfana, hayatını, Türk irfanına adayan, "okunmayı, anlaşılmayı, takip edilmeyi, aşılmayı bekleyen, ümit eden, temenni eden mütevazı bir fikir işçisi"³⁵ Cemil Meriç'in yaşarken yayımlanan son eseridir.

Meriç'e göre *Kültürden İrfana*, *Umrandan Uygarlığa*'nın tam tersidir: *Umrandan Uygarlığa* geçmişten bugüne idi, *Kültürden İrfana* bugünden geçmiştir.

³⁰ A.e., s. 85.

³¹ A.e., s. 147.

³² Canatan, "a.g.m.", s. 51.

³³ "A.g.m.", s. 52.

³⁴ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 109-110.

³⁵ Meriç, *Bu Ülke*, s. 11.

Kültürden İrfana adlı eserini Meriç hayatının dönüm noktası olarak kabul eder ve bu eseriyle kültürden irfana geçmek ister. Bu eser onun için kültürden irfana geçişi sağlayan bir köprüdür. Meriç bir çağın insanı olarak şimdiye kadar eserleriyle kültürün hizmetinde olduğunu, *Kültürden İrfana* adlı eseriyle eserlerinin “*kültür*” cildini tamamlayıp “*irfan*” cildine başlayacağını ifade eder.³⁶ Meriç bu satırları yazdıktan bir yıl sonra vefat etmiş, irfan cildini tamamlayamamış olsa da ona muhteşem bir giriş yapmış, sağlam bir köprü kurmuştur. Zaten kendi misyonunu da hep bir köprü olarak tarif etmiştir. Bütün arzusu, muhteşem bir maziye daha muhteşem bir istikbale bağlayacak bir köprü olmaktır.³⁷

Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* kitabında kültür kelimesinin tarihçesinden başlayarak kelimenin serencamını anlatmaya koyulur. Çoğu zaman yaptığı gibi kültür kavramının hemencecik anlamını verip ondan kaçmak istemez. Tam aksine kavramın sözlük ve ansiklopedilerde geniş bir incelemesini yaparak, kökeni ve gelişimi hakkında bilgiler verir. Kelimenin yüz altmış bir tarifinin olduğunu söyleyen Meriç, otuz dokuz sayfa süren açıklamalarıyla kültürün ne kadar muğlak bir kelime olduğunu ortaya koyar. Amerikan, Alman, İngiliz aydınlarının bu kavrama bakışının neler olduğunu tarihsel süreç içerisinde ortaya koymaya çalışır ve sözlüklerde bu kavramın nereden nereye doğru evrildiğini anlatır.

Meriç, kültür ve medeniyet kavramlarının değişik ülke aydınları tarafından farklı farklı tanımlandığını ve bazı aydınların kültür dediğine bazılarının medeniyet kavramıyla karşılık verdiğini belirtir. Herkesin baktığı yerin farklı olması bu kavramlara dair anlaşılır bir tanımın yapılmasına mani olmaktadır.³⁸

“*Kültür, Batı'nın düşünce sefaletini belgeleyen kaypak, karanlık ve samimi-yetsiz kelimelerden biridir. Tarımdan idmana, balıkçılıktan medeniyete kadar akla gelen ve gelmeyen düzinelerce mana. Kelime değil, bukalemun*”³⁹ sözleriyle Meriç, kavramın muğlaklığını ortaya koyar. Kültürün çeşitli tanımları üzerinde uzun uzun dururken, gerek kültür gerekse medeniyet kelimesinin ideoloji yüklü kullanımlarının bulunduğu dikkat çeker. Ona göre Batılı kaynaklar bu iki kelimeyle bazen örtük bazen açık, toplumları hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutmuşlardır. Kültür ile çoğu zaman Batı'nın kültürü kastedilir: Batı kültürüdür, Batı dışındaki toplumlar ise kültürsüz ya da kültür bakımından az gelişmiştir. Aynı değer yargısı ve hiyerarşi amaçlı kullanım, medeniyet kelimesinin çeşitli kullanımlarında da görülmektedir. Kültür ve medeniyet kelimeleri birçok açıdan daha “*ileri*” toplumları nitелеmek için kullanılan iki kelimedir.⁴⁰

Meriç, kültür kavramına Türkçe karşılık olarak Ziya Gökalp'in “*hars*” kelimesini kullandığını fakat bu “*bedbaht*” kelimenin halk tarafından pek beğenilmediğini belirtir. Meriç'e göre Fransızca kültürün karşılığı irfandır. Raif Necdet Bey de kültüre karşılık olarak hars kelimesi yerine irfan kelimesini önermiştir: “*Bana hars'ın aheng-i telaffuzu pek abus, pek soğuk ve kaba geli-*

³⁶ Meriç, *Kültürden İrfana*, s. 34.

³⁷ Fedayi, “a.g.m.”, s. 142.

³⁸ Atilla Mülayim, “Türk Düşüncesinde Medeniyet Anlayışı”, *Hece Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 167-168-169, Ocak 2012, s. 561.

³⁹ Meriç, *Kültürden İrfana*, s. 31.

⁴⁰ Fedayi, “a.g.m.”, s. 144.

yor. Bu kelimedede mana cihetiyle de fazla bir ciyadet ve taravet göremiyorum. Kültür mükabili olarak irfan kelimesini hem lafız hem mana itibariyle daha nefis ve münis, daha kuvvetli ve şetaretle buluyorum.⁴¹

Cumhuriyet döneminde irfan da hars da kullanılmamış; kültür kelimesi olduğu gibi kullanılmıştır. Bir ara, hars kelimesinin Türkçe karşılığı olarak “ekin” kelimesi kullanılmışsa da bu kelime de tutmamış; kültür kelimesi olduğu gibi kullanılmıştır.

Meriç’e göre kültür, tarif edilemeyen bir kelimedir, Alman için başka, Fransız için başkadır. Ona göre;

“Kültür, çok netametli ve hiçbir zaman berrak bir tarife kavuşturulamamış bir mefhumdur. Fransızca sözlüklerde ve denemelerde “insanı insan yapan bilgilerin bütünü” anlamına gelir. Almanca ve İngilizce’de ağır basan mana: sosyal yaşayıştır. (...) Biz kelimeyi tek bildiğimiz Avrupa dilinden yani Fransızcadan aldık. (...) Bu uğursuz kelime dilimize iki ayrı kaynaktan girmiş: Fransızcadan ve Amerikancadan. Fransızca kültürün Türkçe, aşağı yukarı karşılığı, irfan; Amerikanca kültürün, medeniyet.”⁴²

Meriç’e göre, Avrupalılar tarafından kullanıma sokulmuş hilkat garibesi bir kavram olan kültür, İslam coğrafyasında Avrupa’dakinin aksine keşmekeşlikten ve kaypaklıktan söz edilemeyecek şekilde açık bir şekilde tanımlanmıştır. İslam düşüncesinde medeniyet ve kültür aynı bütünün iki farklı cephesi olarak görülmüş ve bu bütün tek kelimeyle *umran* olarak ifade edilmiştir.⁴³

Uygarlık ya da medeniyetin yerine “*umran*” kelimesini teklif eden Meriç, kültür kelimesinin yerine de “*irfan*” kelimesinin kullanılmasını savunur. Çünkü ona göre “*irfan düşüncenin bütün kutuplarını kucaklayan bir kelimedir. (...) İrfan “kendini tanımak”la başlar. (...) Zekayı zirvelere kanatlandıran uzun ve çileli bir nefis terbiyesidir. (...) Kemale açılan kapı, amelle taçlanan ilimdir.*”⁴⁴

Daha sonra Meriç kültürle irfanı mukayese eder. Ona göre;

“kültür irfana göre katı, fakir ve tek buudlu. İrfan, insanı insan yapan vasıfların bütünü. Yani hem ilim, hem iman hem de edeb. Kültür, Homo Ekonomikus’un kanlı fetihlerini gizlemeye yarayan bir şal. İrfan dini ve dünyevi diye ikiye ayrılmaz. Yani her bütün gibi tecezzi kabul etmez. (...) İrfan Doğu’nun uzun zamandır aşınması olduğu bir idealdir. Batı kültürün vatanıdır; Doğu, irfanın.”⁴⁵

Meriç, “*irfan kendini tanımakla başlar*” der. Ona göre kendini tanımak, irfanın ilk aşamasıdır. İnsanın kendini tanınması, geçmişle bağını yeniden kurmasıdır. “*Kendini tanımak, kendini; yani dağlanı, eriyeni, dumanlaşanı*”⁴⁶ tanımaktır.

⁴¹ Meriç, *Kültürden İrfana*, s. 35.

⁴² A.e., s. 36-37.

⁴³ A.e., s. 37.

⁴⁴ A.e., s. 33.

⁴⁵ A.y., s. 33.

⁴⁶ Ümit Meriç Yazan, *Babam Cemil Meriç*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 5.

Meriç, kendini tanımak konusunda İslam alimlerinin özel bir önem verdiği bir kudsi hadisi de unutmaz: “*Nefsini bilen Rabbini bilir.*” Yine bu düşünürlerin çokça kullandığı bir sözü de kitabında şöyle ifade eder: “*Subhanake ma arafnake hakka marifetike ya Maruf (biz seni hakkıyla tanıyamadık.)*”⁴⁷

Gerek düşünürlerin sıkça kullandığı bu sözde gerekse hadis-i kudsiden geçen irfan kelimesi Arapça bilmek, tanımak anlamına gelen “*arefe*” kelimesinden gelmektedir. İrfan, maruf, arif, marifet ve maarif gibi pek çok kelime “*arefe*” kökünden türemiştir. İrfanla aynı kökü paylaşan kelimeler konusunda Meriç de şunları söylemiştir. “*...arif, maruf, tarif, bütün aile efradıyla bize girmiş olan bir irfan kelimesi vardır.*”⁴⁸

Meriç, kendini tanıma hususunu kitabının ilerleyen bölümlerinde de ele alır. Ona göre kendimizi tanımak en başta gelen hayati bir vazifedir. “*Yaşamak istiyorsak, kendimizi tanımak, dünyadaki yerimizi bilmek zorundayız.*” Meriç, kendimizi kendi kaynaklarımızdan, doğrudan doğruya tanımamızı tavsiye eder. Bizden bahseden Batılı kaynaklar hiçbir zaman bizi tam olarak anlayamaz ve anlatamaz. Bununla birlikte Batılı kaynaklardan tamamen yüz çevirmeyi de önermez. Batılı kaynaklar konusunda eklektik bir tutum sergiler ve şu atasözünü hatırlatır: “*Huz ma safa, da'ma keder.*” (faydalı olanı al, faydasız olanı at.)⁴⁹

Meriç'e göre kendi düşünce dünyamızda var olan “*irfan*”a karşılık Batı'dan alınan kültür kavramıyla birlikte on sekizinci yüzyılın sonlarında “*kültür*”ümüzün tahribi de başlamıştır. Çünkü intelijansiyamız artık kendi dünyalarından kopmuş birer kazazededir.⁵⁰ Bu kopuşla birlikte bugün de kullanılmakta olan bir terkihi inceleyen Meriç, “*kültür emperyalizmi*”nin yanlışlığına işaret eder. Meriç'e göre kültür emperyalizmi gibi bir terkip yanlış olup, kültürle emperyalizmin çiftleşmesinin akıl almaz bir fuhuş olduğu açıktır. “*Emperyalizmler; tuzağa düşürmek istedikleri ülkeleri kendi kültürleriyle fethetmez; kültürsüzleştirerek, kültürsüzlüklerine inandırarak yok ederler.*”⁵¹ diyerek konuyu farklı ve oldukça dikkat çekici bir yorumla değerlendirmiş; bu kavramlardan “*kültür*”ün Batı'ya “*irfan*”ın da Doğu'ya ait olduğunu açıklamıştır. Buradan hareketle Meriç, “*kültür*”ün yerine yüzlerce yıllık düşünce tarihimizde kullanılagelen “*irfan*”ı benimsemiştir.⁵²

Sonuç olarak Meriç *Kültürden İrfana* adlı kitabının ilk otuz dokuz sayfasında kültür kelimesini enine boyuna inceledikten ve bu kelimenin ne kadar muğlak ve anlamsız olduğunu gösterdikten sonra, kültürden irfana geçmek isteyenler için kılavuzluk ve köprü görevi görecektik yazılarına başlar. Bu yazılarında düşüncenin bütün ufuklarında dolaşır; önemli gördüğü kişilerden, kurumlardan ve kavramlardan bahseder. Kültürden irfana geçmek isteyenle-

⁴⁷ Meriç, *Kültürden İrfana*, s. 34.

⁴⁸ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, s. 305.

⁴⁹ Meriç, *Kültürden İrfana*, s. 33; Fedayi, “a.g.m.”, s. 145.

⁵⁰ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, s. 305.

⁵¹ Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978, s. 39.

⁵² Hasan Tüzen, “Cemil Meriç'te Aydın, Kültür ve İrfan”, *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, Sayı: 22, Aralık 2006, s. 117-118.

re özet bilgiler ve alıntılar sunar. Daha sonra kendi görüşlerini ve eleştirilerini ekler. Yolunu şaşırması aydınlara irfan hazinelerinin yolunu gösterir.⁵³

Sonuç

Yaşamı boyunca kendine has düşünme tarzıyla hemen her konuda fikir üreten, ilgilendiği konulara dair her kavramı sorgulayan, bütün yazılarına ve konuşmalarına eleştirel bir boyut katan Cemil Meriç'in üzerinde sıklıkla durduğu kavramlardan ikisi "kültür" ve "medeniyet"tir.

Meriç, kültür ve medeniyet kavramları başta olmak üzere Batı'nın bize kendi kavramlarını zerk ettiğini ve idrakimizi felce uğrattığını belirtir. O, kavramlar dünyasında başlatılan bu kavga'nın kazanılmasını istemektedir. Batı'nın idrakimizi felce uğrattığı bu kavramlar dünyasının hesabını görmeden atılacak adımların kesintiye uğrayacağını farkındadır. Bu yüzden bize öğretilen ve sanki bundan başka çıkar yolun olmadığına inandırılan zihinlere karşı öfkeli. "Çağdaş uygarlık düzeyi"nin dışında geliştirmemiz gereken hakikatlerin olması gerektiğini ve bu hakikatlerin ortaya konmasından yanadır.

Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa* adlı eserinde Batı'nın ideoloji yüklü kavramları olan medeniyet ve uygarlık kavramları yerine daha kapsayıcı bir kavram olan *umran* kavramını kullanır. Anladığımız kadarıyla Meriç, uygarlık ve medeniyet kavramlarını köksüz bulmakta, onları Batı'nın gizli emellerini güzel göstererek pazarlamaya yarayan bir örtü olarak görmektedir. Medeniyet yerine İbn Haldun'un *umran*'ını tercih ettiği de bundandır.

Ayrıca ona göre, *umran* sadece bir kavram değil aynı zamanda medeniyetlerin ve uygarlıkların tarihsel gelişimini felsefi ve sosyolojik yönleriyle ele almamıza imkan sağlayan bir yöntemdir. Meriç'in "*Doğu'nun en orijinal mütefekkeri*" olarak gördüğü İbn Haldun, ortaya koyduğu *umran* ilmiyle (*ilm'ül umran*) toplumların tarihsel süreç içerisindeki evrelerini, bir topluluğun geçim tarzı ile sosyal ve siyasal kurumları arasındaki ilişkilerini, toplumların oluşturdukları bugün medeniyet adı verilen organizmaların canlılar gibi doğma, büyüme, gelişme, olgunlaşma ve ölme aşamalarından geçişlerini, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde araştırır.

Öte yandan Meriç için *umran*, kültür ve medeniyet kavramlarının işaret ettiği bütün anlamları içeren ve bu nedenle de zengin çağrışımları olan bir kavramdır. *Umrans*, insanın toplumsal bir varlık olarak elde ettiği bütün kabiliyetlerini ve meydana getirdiklerini kucaklayan bir kavram olarak bütünün tek kelime ile ifade edilışıdır. Avrupa'nın hiçbir zaman ve hiçbir kelimesiyle kucaklayamadığı, tarihi ve insanı bütün olarak kucaklayan bir kavramdır.

Meriç'e göre Türk aydını kendi hazineleri olan *umran* ve *irfan* gibi zengin içerikli kavramlardan vazgeçip, ilahi olanın yerine beşeri olanı, beşeri olanın yerine de maddi olanı geçirmesi dolayısıyla bugün çöküş halinde olan Avrupa'da medeniyetin rüyasını görmektedir. Ona göre Türk aydını bir "*mağarada*"dır. Hakikatin kendi mağarasının dışında olduğunu zannetmektedir. Bu yüzden "*Umrans*"dan vazgeçip "*Uygarlığa*" dahil olmak istemiştir. Oysa "*Işık Doğu'dan gelir.*" Türk aydını, maddi içerikleri ağır basan Batı'nın kültüründen

⁵³ Fedayi, "a.g.m.", s. 147-148.

vazgeçip mana dolu Doğu'nun irfana dönmelidir. Bu dönüşün yol ve yöntemlerini ise Meriç, *Kültürden İrfana* adlı eserinde ele almıştır.

Kültürden İrfana adlı eserinde Meriç, kültür ve irfanı iki ayrı dünya olarak tasvir etmiştir. Ona göre müslümanlar gerileme döneminde, irfan hazineleri ile aralarındaki irtibatı koparmıştır. Bu nedenle yapılacak ilk iş irfan hazinelerini yeniden fethetmektir. Batı'nın karanlık ve kaypak kültür dünyasından, İslam'ın açık ve sarıh irfan dünyasına yeniden dönmektir.

Yine Meriç, "*şimdiye kadar kültürün hizmetindeydim*", şimdi "*eserlerimin kültür cildi tamamlandı*"; bundan sonra "*irfan*" cildi başlayacak ve kültürden çok irfanla uğraşmak istiyorum diyerek hem kendisine hem de kendisinden sonrakilere yeni bir vizyon, yeni bir yol, yeni bir çalışma alanı belirlemiştir. Bunun için de önce Batı, sonra da Doğu'ya kadar uzandıktan sonra kendimiz olarak Doğu'da karar kılmıştır. Bu kararıyla belki de çağdaş Türk aydınının ve tüm Türkiye'nin de üzerinde yürüyeceği yolu göstermektedir.

Sonuç olarak Cemil Meriç yerleşik kanaatlerden uzak, bir ülkenin idrakine vurulan zincirleri kırmak ve muhteşem bir maziye, daha muhteşem bir istikbale bağlamayan çalışan bir düşünürdür. O, "*ilim Çinde'de olsa arayınız*" emrine uymuş, Fransız düşüncesinden Hint felsefesine, Rus romanlarından İran şiirine kadar elinde demir asa, ayağında demir çarık dolaşmış sonunda Batı'nın bize zerk etmeye çalıştığı kültür ve uygarlık kavramları yerine Doğu'nun "*umran*" ve "*irfan*"ında karar kılmıştır.

Kaynaklar

CANATAN, Kadir: "Medeniyet Araştırmacısı ve Tasarımcısı Olarak Cemil Meriç'te Medeniyet Perspektifi", *Hece Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 157, Ocak 2010.

CÜNDİOĞLU, Düccane: *Bir Mabel İççisi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018.

ÇEĞİN, Güney: "Cemil Meriç ya da Entelektüel'in Mesleki Denklemi Olarak Eleştiri Temayülünü İlkeleştirmek", *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, Sayı: 22, Aralık 2006.

EVKURAN, Mehmet: "Aklın Vicdana Dokunuşudur! -Umrandan Uygarlığa Kitabının Tanıtımı ve Şerh Mahiyetinde Bir Çalışma-", *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, Sayı: 22, Ankara 2006.

FEDAYİ, Cemal: "Cemil Meriç: Kültürden İrfana", *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, Sayı: 22, Ankara 2006.

MERİÇ, Cemil: *Mağaradakiler*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978.

_____ : *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

_____ : *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

_____ : *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

_____ : *Kültürden İrfana*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

MERİÇ YAZAN, Ümit: *Babam Cemil Meriç*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

MÜLAYİM, Atilla: "Türk Düşüncesinde Medeniyet Anlayışı", *Hece Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 167-168-169, Ocak 2012.

ÖZLEM, Doğan: *Felsefe Yazıları*, Anahtar Kitaplar, İstanbul 1993.

SAĞLIK, Şaban: "Cemil Meriç Düşüncesinin Anahtar Kavramları", *Hece Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 157, Ocak 2010.

TÜZEN, Hasan: "Cemil Meriç'te Aydın, Kültür ve İrfan", *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, Sayı: 22, Aralık 2006.

YETİŞ, İshak: "Kültürden İrfana", *Hece Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 157, Ocak 2010.